

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ: ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҰЙЫМДАСУЫ

§ 24. Қазақ қоғамындағы ру-тайпалық құрылымның қалыптасуы

Бүгінгі сабақта:

- қазақ қоғамындағы шежіре және туыстық пен туыстық қатынастар қағидасының маңызы туралы білеміз.

XV ғасырдың ортасына қарай қалыптасқан қазақ этносы өзара байланысты көптеген ру-тайпадан құралды. Қазақ ру-тайпалары шежіре арқылы біріктірілген.

Назар аударыңдар! Қазақ рулары мен тайпалары шежірелік дәстүрмен – ортақ шығу тегі туралы түсінікпен бірікті.

Кілт сөздер:

- шежіре
- ауызша тарихи дәстүр
- экзогамия
- ру-тайпалық ұйым
- ұлыс
- жүз

Шежіре. Шежірелік дәстүр ел арасында ауызша аңыздар түрінде өмір сүрді. Шежіреде рулардың шығу тегінің бір екендігі және біртұтас туыстық жүйеге жататындығы көрініс табады.

Назар аударыңдар! Шежіре – ер адам жағынан ата-бабаларын ауызша немесе жаз-баша санамалайтын туыстық қатынастар тізбегі (генеалогиялық тармақтары). Қазақтардың шежіресі аңыздармен қатар жүреді. Шежіренің ең қысқа бөлігі «жеті ата» саналады.

Шежіре қазақ этносының ұжымдық тарихи жады болып табылады. Өрбір қазақ тайпасы мен руының өз шежірелері бар. Олар бірігіп, қазақтардың ру-тайпалық жүйесін біртұтас етіп байланыстыратын ортақ шежірені құрайды.

Қазақтардың рухани мәдениетіндегі шежіре дәстүрі басқа да түркі-моңғол этностары тәрізді ауызша тарих айту дәстүрімен байланысты. Оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші *шежірешілер* ауызша ақпаратты есте сақтауға қабілетті, тамаша жадты иеленген адамдар болды. Олар – халықтың тарихшы-аңызшылары, тарихи фольклордың білгірлері. Шежірешілер өткен тарих туралы халық аңыздары мен өңгімелерін (*хикаяларын*) жинады, жүйеледі, түсіндірмелер берді және оларды келесі ұрпаққа айтып жеткізді. Ауызша тарих айту дәстүрі қола дәуірінің

өзінде-ақ пайда болған. Онда әрбір ру мен тайпаның өз шығу тегі туралы білімі жинақталып, ғасырлар бойы сақталды және ұрпаққа беріліп отырды. Олар тарихи тұлғалар мен оқиғалар жайлы әңгімелер түрінде болып, бүкіл халықтың жылнамасы ретінде қабылданды. Бұл әңгімелер нақты тарихи оқиғалардан қалыптасты. Сондықтан әңгімелердің аңыздық сипатына қарамастан, қазақ халқының ауызша тарих айту дәстүрін мұқият сақтау және зерттеу қажет. Шежіре бағалы тарихи дереккөз болып табылады.

Ру-тайпалық ұйым – көшпелі қоғамның негізгі белгісі. Шежіре айту дәстүрі бар ру-тайпалық ұйым кез келген көшпелі қоғамға тән. Рулар мен тайпаларға бөліну көшпелілердің қоғамдық өмірінде маңызды рөл атқарады. Рулар мен тайпалар – *патронимиялар*, яғни ер адам жағынан ататегі ортақ топтар. Шежіре қатаң түрде әке жағынан есептеліп, баладан әкеге қарай отыз және одан да көп ұрпаққа дейін айтылады. Сондай-ақ патронимиялар (рулар мен тайпалар) иерархиясы *үлкен және кіші, басты және жанама* болып бөлінуі мүмкін.

Туыстық қағидасы мен рулық құрылымның маңызы. Көшпелілердегі әке жағынан туыстыққа негізделген ру-тайпалық жүйенің өмір сүруінің басты себебі – ақпарат пен меншікті әкеден балаға беріп отыруында. Көшпелі малшы болу үшін табиғи құбылыстар туралы қажетті ақпараттың бәрін білу қажет. Ал бұл білімді тек ата-бабалардан ғана алуға болатын еді. Білім жиналды, сақталды және ұрпақтан-ұрпаққа берілді. Көшпелілер әлемінде әрбір адам міндетті түрде өз руына, ал ру арқылы тайпаға тиісті болды. Ол ру-тайпалық жүйеден тыс әлеуметтік тұлға ретінде өмір сүре алмады. Сондықтан румен байланыс көшпелілер үшін әрқашанда өте маңызды болды.

Ірі патронимиялардың, яғни тайпалар мен тайпалар одағының шығу тегі мифтік, ал шежіресі аңыздық сипат алады. Шежіре патронимияның барлық мүшесінің шығу тегінің ортақтығын негіздеу қызметін атқарды. Шағын патронимияларда ортақ ататек – нақты тұлға. Жеті атаны білу – туыс адамдардың үйленуіне салынған тыйымды, яғни *экзогамияны* сақтау үшін қажет.

Қазақтардың ру-тайпалық ұйымы. Көшпелі ру-тайпалық ұйымның аталған ерекшеліктері қазақтарда да болды. Әрбір қазақ белгілі бір рудың мүшесі болды. Рудың көшіп-қону аймағы *атажұрт* (қазақтардың бүкіл этникалық аумағы – *атамекен, ата-бабалар жері*) ретінде қабылданды. Бірнеше ру-тайпаға, ол тайпалар тайпалар бірлестіктеріне (жүздерге) бірікті. Тайпалар бірлестіктерін кейіннен жеке хандар басқарды.

Қазақтардағы экзогамия шегі кем дегенде жеті ұрпақты қамтып, «жеті ата» деп аталды. Әрбір қазақ жеті атасының атын білуге тиіс болды. Олардың ұрпақтары туыс болып есептелді және олардың арасындағы некелерге қатаң тыйым салынды.

Жүздер. Қазақтардың этникалық тарихының маңызды сипаты этникалық-аумақтық бірлестіктерге – *жүздерге* бөліну болып табылады. Үш жүздің әрқайсысына жайылымдар мен көшіп-қону жолдары бекітіліп берілген. Дереккөздерде қазақ жүздері туралы алғаш XVII ғасырдың бас кезінде айтылады.

Назар аударыңдар! Жүздер – қазақтардың бірыңғай этносқа (*қазақ елі*) тиістілігін ұғынған, ортақ этникалық аумақты (*атамекен*) мекендейтін, шежіремен бекітілген ортақ генеалогиялық дәстүрі бар этникалық-аумақтық бірлестіктер (тайпалар одағы).

Қазақ хандығында жүздер жүйесінің көмегімен орасан зор көшпелі аумақты басқару жүзеге асырылды.

Ұлыстар мен жүздер. Түркі және моңғол көшпелілерінің мемлекеттік құрылымдарына көшпелі *ұлыстық жүйені* жатқызуға болады. Ол Қазақ хандығында XV–XVI ғасырларда сақталды. Мемлекет ұлы ханның меншігі ретінде қарастырылып, неғұрлым ұсақ иеліктерге – *ұлыстарға* бөлінді, оларды сұлтандар басқарды. Ұлыстың барлық адамы *елге* бірікті. Әрбір ұлыстың көшу аумағы – *жұрты* болды. Белгілі бір ұлыстың елін құрайтын рулар мен тайпалардың бекітілген аумақтары болды. Ұлыстық жүйе біртіндеп жүздік жүйемен алмасты.

Бұл көшіп-қону жүйесіндегі өзгерістермен түсіндіріледі. Ұлыстарда көшпелілердің көпшілігі арбадағы үйлермен көшті және үнемі қозғалыста болып, жылына мың және одан да көп шақырым жол жүрді. Кейін қолданысқа құрастырылмалы киіз үй енді. Қысқа қашықтыққа көшіп-қону шағын туыстас топтар – *ауылдармен* жүзеге асырыла бастады. Бұл рулардың арасындағы туыстық және шежірелік байланыстарға аумақтық байланыстарды қосты.

Жүздерге бөлінуде әртүрлі үш аумақ – Жетісу, Орталық Қазақстан (Солтүстік және Солтүстік-Шығысты қоса) мен Батыс Қазақстандағы шаруашылық-мәдени үдерістердің ерекшеліктері көрініс тапты. Бұл аумақтарда жергілікті жердің географиясына байланысты өзіндік ерекшеліктері бар көшіп-қону аймақтары қалыптасты. Әртүрлі мәдени аймақтар, әртүрлі көршілермен қатар болу әрбір жүздің белгілі бір мәдени тұрмысын (мысалы, салттағы кейбір айырмашылық) анықтады.

Жүздердің шығу тегін тек аталған факторлармен ғана байланыстырмайды. Жүздердің шығу тегінің кең таралған нұсқаларының бірі «әскери» нұсқа болып табылады: қазақтардың тайпалар одағы Өбілхайыр хандығынан бөлінген (көшіп кеткен) соң, өз тәуелсіздігі мен аумағын қорғауға тиісті, хан басқарған әскери-саяси құрылым (Қазақ хандығы) болды. Сондықтан жүздер – сұлтандар басқарған Қазақ хандығының әскери бөлімшелері ретінде қалыптасқан. Жүздердің қалыптасуына саяси, географиялық, шаруашылық-экономикалық және әскери факторлар өз әсерлерін тигізген.

Өз білімдеріңді тексеріңдер.

1. *Шежіре* дегеніміз не? Шежіре неге тарихи дереккөз қызметін атқаруы мүмкін? Шежірешінің бойында қандай қасиеттер болуы керек?
2. *Ауызша тарих айту* дегеніміз не? Ауызша тарихи ілім тарихнамадан несімен ерекшеленеді?
3. Көшпелілерде ру-тайпалық ұйым неліктен сақталды?
4. Қазақтарға өзінің жеті атасын білу неліктен маңызды?
5. Жүздердің құрылу факторларын атаңдар.

Глоссариймен жұмыс.

Өздеріңнің шежірелеріңді, шежірелік тармақтарыңды білесіңдер ме? *Патронимия, экзогамия* ұғымдарын қаншалықты білетіндеріңді тексеріңдер.

Күрделі тапсырмалар.

1. Параграфта: «Бұл аумақтарда жергілікті жердің географиясына байланысты өзіндік ерекшеліктері бар көшіп-қону аймақтары қалыптасты» дегенді қалай түсінесіңдер. Жетісуда, Орталық және Батыс Қазақстанда көшіп-қону сипаты қалай ерекшеленді? Жетісу көшпелілері неліктен неғұрлым қысқа қашықтыққа көшіп-қонды?
2. Көшіп-қонудың табиғи циклдары туралы ақпаратты қазақтардың мәдени-генетикалық кодының бір бөлігі деп есептеуге болатын-болмайтынын анықтаңдар.

§ 25. Қазақтардың ру-тайпалық құрылымы

Бүгінгі сабақта:

- қазақ қоғамындағы ру-тайпалық ұйым;
- Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүз туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- жүз
- ру
- тайпа
- ру-тайпалық бірлестік
- этникалық аумақ
- этногенез
- Ұлы жүз
- Орта жүз
- Кіші жүз

Қазақтардың рулық бірлестіктері олардың этнос ретінде қалыптасуы мен бірлесе өмір сүруіне мүмкіндік берді. Олардың саяси ұйымы рулардың шежірелік сатылары түрінде құрылды. Атауларынан көрініп тұрғандай, жүздердің өзі сатылардан тұрады. Беделді (жолы үлкен, аға) рулар қазақ мемлекетінің жетекшілері ретінде әрекет етті. Өскери қауіп төнгенде, жүздер бір ханның басшылығымен ұйымдасып, ортақ әскер шығарды. Бейбіт уақытта олар барлық мәселені жүздің ішінде, қажеттігіне қарай жалпы жиналыс – құрылтай шақыра отырып шешуге тырысты.

Үш жүздің – Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүздің әрқайсысы өз аумағында мекендеді. Үш жүздің қазақтары өздерінің туыстығын, сондай-ақ қазақтың этникалық аумағы мен тілінің біртұтастығын ұғынды. Бұл шежіремен бекітілді, оған сәйкес қазақтар Алаш болып бірігеді. Ал ағайынды Ақарыс, Бека-

рыс пен Жанарыс Ұлы, Орта және Кіші жүздердің түпкі аталары саналады. Қазақтар арасында «тегі бір екендігі» туралы түсінік сақталған.

Ұлы жүз. Ұлы жүз қазақтары Жетісу мен одан батысқа қарайғы жерлерді иеленді. Олардың көшіп-қонуы солтүстігінде Балқашқа дейін, оңтүстігінде Солтүстік Тянь-Шань қыраттарына дейін, шығысында Жоңғар Алатауы мен Тарбағатайға дейін жетіп, Іле өзені мен оның салалары алабында орналасты. Ұлы жүздің қысқы жайылымдары жазықта, жазғы жайылымдары Алатау тауларында болды.

Ұлы жүз мынадай рулардан құралды: *жалайыр, дулат, сары ұйсін, шапырашты, албан, суан, ошақты, қаңлы, шанышқылы, сіргелі, ысты.*

Жалайыр тайпасынан ертеде моңғол әскерінің атақты әскербасылары шыққан, кейін жалайырлар Ұлы жүздің үлкен руларының біріне айналды. Ұлы жүздің аса ірі тайпасы – *дулат*. Дулаттар бүкіл Жетісуға кеңінен таралып қоныстанған ірі тайпа болды.

Далалық тайпалардың бірі – *ұйсіндер* Жетісуда біраз уақыт саяси үстемдік орнатты. Кейін олар Ұлы жүз қазақтарына өз атауын қалдырды (кейде *Ұлы жүз ұйсін* деп айтылады). Шежіреге сәйкес, осы жүздің мифтік түпкі бабасының аты *Үйсін* болған.

Орта жүз. Орта жүз қазақтары Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстан аумағын иеленді. Оларға орасан алыс қашықтықтарға көшіп-қону тән болды. Орта жүз тайпаларының шығу тегі, негізінен, қыпшақтық саналғанымен, оған Шығыс Дешті Қыпшақтың әртүрлі тайпалары қосылған. Орта жүз руларының атаулары өзбек, ноғай, қарақалпақтар мен басқа да түркілік халықтардың арасында кездесетін этнонимдерге ұқсас.

Арғындар – жүздің аса ірі тайпалық бірлестігі, олардың көшіп-қонатын жерлері Сарыарқа кеңістігінде орналасты. Арғындарда әртүрлі генеалогиялық аңыздарға сүйенген күрделі құрылым болды.

Наймандар Қазақстанның шығыс бөлігінде, Алтайдан Жетісу (Жоңғар) Алатауына дейінгі жерлерде және бүгінгі Қызылорда облысының аумағында көшіп-қонып жүрді.

Орта жүз руларының бірі *қыпшақтар* арғындар қонысынан батысқа қарай, Тобылдан бастап Сырдарияның төменгі ағыстарына дейін көшіп-қонып жүрді. Қазақ қыпшақтары ортағасырлық қыпшақтардың тікелей ұрпақтары болып табылады.

Солтүстік және Солтүстік-Шығыс Қазақстанда (Ертіс жағалауы мен Батыс Алтайда) *керейлер* көшіп-қонып жүрді. Олар *керейттер* ұрпақтары болуы мүмкін, алайда жергілікті ру болуы да мүмкін деген болжамдар да бар. *Керей* этнонимі басқа да қазақ тайпаларының құрамында кездеседі. Керейлерге туыстас *уақтар* Қазақстанның солтүстігінде, Торғайдан Алтайға дейінгі аралықта көшіп-қонды.

Орта жүз аумағының оңтүстік бөлігін ірі ру *қоңырат* иеленді. *Кунграт* атауы ортағасырлық жазба дереккөздерде өте жиі аталады.

Кіші жүз. Кіші жүз қазақтары үш ірі ру-тайпалық бірлестікке – *әлімұлы, жетіру, байұлына* біріккен. Олар бүкіл Батыс Қазақстан аумағын иеленді.

Алты ата әлімұлы бірлестігіне *шекті, төртқара, шөмекей, кете, қаракесек, қарасақал* рулары енді.

Кіші жүздің екінші ру-тайпалық бірлестігі жетіру болды. Ол жеті рудан: *табын, тама, кердері, төлеу, керейт, жағалбайлы, рамадан-нан* тұрады. Байұлы бірлестігі – Кіші жүздегі ең көп санды бірлестік. Байұлы тайпалары Жайық және Ембі өзендерінің аралығы мен Үстіртті иеленді. Байұлының құрамына он екі ру: *шеркеш, ысық, байбақты, масқар, алаша, қызылқұрт, тана, алтын-жаппас, беріш, есентемір, таз, адай* кіреді. Шежіреге сәйкес, олардың бәрі Қадырқожа «бай ұлдарының» ұрпақтары саналады.

Қорытынды. Қазақтардың ру-тайпалық жүйесі маңызды рөл атқарды, өйткені ол қазақтардың этнос ретінде ұйымдасуы мен бірлесе өмір сүру тәртібін реттеді. Осылайша Даладағы тәртіп пен қазақ мемлекеттілігінің өмір сүруіне мүмкіндік жасады. Қазақтардың саяси ұйымы Үш жүзге біріккен ру мен тайпалар иерархиясы түрінде құрылды. Ұлы, Орта және Кіші жүздер ортақ шежірелік дәстүрмен Қазақ елі болып бірікті.

Өз білімдеріңді тексеріңдер.

1. Қазақ этносы қандай үш жүзге бөлінді?
2. Ұлы жүз тайпаларының этногенезі туралы әңгімелеңдер.
3. Орта жүз тайпалары туралы әңгімелеңдер.
4. Кіші жүз тайпалары туралы әңгімелеңдер.

Картамен жұмыс.

Картадан Ұлы, Орта және Кіші жүз қазақтарының, сондай-ақ параграфта аталған тайпалардың таралып қоныстану аумақтарын көрсетіңдер.

Күрделі тапсырмалар.

1. Тігінен және көлбеу (меридиандық) көшіп-қонудың арасындағы айырмашылық неде? Көшіп-қонудың қандай үлгісі кезінде үлкен қашықтықтардан жүріп өтеді?
2. Түркілену қазақтанудан несімен ерекшеленеді?

§ 26. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік жіктелуінің ерекшеліктері

Бүгінгі сабақта:

- қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылыммен танысамыз.

XV–XVIII ғасырларда дәстүрлі қазақ қоғамында айқын иерархия орын алды. Қоғам ерекшеленген екі әлеуметтік топтан – ақсүйектерден және халықтан құралды. Бұл топтар бір-бірінен саяси және құқықтық тұрғыда айрықша болды.

Ақсүйек. *Ақсүйектер* тобы әлеуметтік сатының жоғарғы сатысында орналасып, өздеріне тән артықшылық жағдайды пайдаланды.

Ақсүйек адамдардың бірінші тобына Шыңғыс ханның ұрпақтары жатты және олар жүздік жүйеге кірмейтін *төрелерді* құрады. Ақсүйек адамдардың екінші тобына *қожалар*, яғни Мұхаммед пайғамбар мен басқа да исламды насихаттаушылардың ұрпақтары жатқызылды.

Сұлтандар. Шыңғыс хан ұрпақтары – төрелерді *сұлтан* деп атады. Олар қазақ қоғамындағы ең ықпалды саяси күш болды. Бастапқыда *сұлтан* сөзі жоғары билік пен оның иесі, әмірші түсінігін білдірді. Орталық Азияда, ең соңғы Өбілхайыр хандығы уақытынан бастап ол Шыңғыс хан ұрпағының атағына айналды. Шыңғыс хан ұрпақтарының балалары бұл атақ пен оған байланысты барлық құқықты туғанынан, өз жағдайы мен жеке қасиеттеріне қарамастан иеленді. Қазақ хандығында және Моңғол империясының барлық мұрагер мемлекетінде Шыңғыс хан ұрпағы ғана хан болып сайлана алды. Сондықтан қазақ ұлыстарының сұлтандары Бұхара, Хиуа және басқа мемлекеттердің билеушілері бола алатын. Сұлтандар өздерін түркі-моңғол тайпаларының бірде-біреуіне жатқызған жоқ, руларға бөлінген жоқ. Тек генеалогиялық құқыққа ғана негізделген Шыңғыс хан ұрпақтарының саяси билігінің этникалық маңызы болған жоқ.

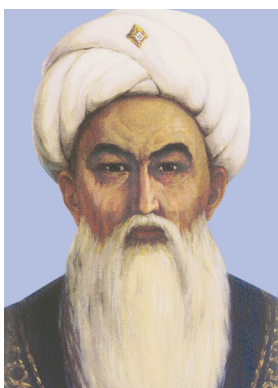
Қоғамның басқа мүшелерімен салыстырғанда, сұлтандардың құқықтық артықшылығы болды. Олар әскери қызметтен басқа ешқандай міндеткерліктер атқарған жоқ. Қазақ даласындағы барлық Шыңғыс хан ұрпағының ортақ таңбасы мен ұраны (*арқар*) болды. Олар тән жазасынан босатылды және сұлтанды ағасұлтан немесе ханның өзі ғана соттай алды. Сұлтанды өлтіргені немесе мертіктіргені үшін қарапайым адамға қарағанда анағұрлым ауыр жаза қолданылды. Сұлтандық артықшылықтың сыртқы белгілерінің бірі ақ киіз болып есептелді. Құрылтайлар мен салтанатты жағдайларда ақсүйек өкілдері тек ақ киізге ғана отырды.

Кілт сөздер:

- әлеуметтік жіктелу
- ақсүйек
- сұлтан
- қожа
- би
- бай
- батыр
- ақсақал

Тезек сұлтан. Суретші Н.Кошаров

Төле би

Қазыбек би

Әйтеке би

Әлеуметтік иерархияның шыңында хан орналасты. Хан тек сұлтандар арасынан ғана сайланатын болған.

Қожалар – Мұхаммед пайғамбардың, төрт халифтің – Әбу Бәкр, Осман, Омар мен Әлидің (соңғысының Фатимамен некесінен тараған ұрпақтары, яғни сайидтерді қоспағанда) және Орталық Азияға ислам дінін таратушылардың ұрпақтары. Шыңғыс хан ұрпақтарынан айырмашылығы қожаларда бірыңғай генеалогия болған жоқ. Қожалар көптеген артықшылықты пайдаланды. Оларға қарсы күш қолдануға болмайтын еді.

Билер. Рулар мен тайпалардың басшылары – *билер* ерекше құқықтарды иеленді. *Би* сөзі – түркілік *бек* сөзінің нұсқасы, моңғолдық *нойон* мен араб-парсылық *әмірге* сәйкес келеді. Билердің ықпалы орасан болды

Ұлы жүз билері: Адамқұл би, Жайнақ би және аудармашы.
Суретші Н.Кошаров

және кейде хан ықпалынан да асып кетуі мүмкін еді. Ол басқаратын рудың көптігіне, жолының үлкендігіне, сондай-ақ бидің өз беделіне байланысты болды. Билерге қол астындағы рулар ауқымында сот, әкімшілік және әскери билік тиісті болды. Билер әдеттік құқықтың білгірлері болды және сотты соған сәйкес жүргізді (сондықтан әдеттік құқық бойынша жүргізілетін сотты *билер соты* деп атайды). Билердің үлкен саяси салмағы болды: сұлтандармен бірге құрылтайларға қатысты және мемлекеттік мәселелер бойынша өз пікірлерін білдірді. Неғұрлым ықпалды билер ханның жанындағы билер кеңесіне кірді.

Байлар. Қазақ қоғамында мүліктік жағдайы бойынша жіктелу орын алды. Көп мал мен мүлікке ие болған ықпалды, дәулетті адам *бай* деп аталды. Ең бай адамдар ондаған үй, жүздеген түйе, мыңдаған қой мен жылқыны иеленді. Байлар қоғамда айтарлықтай көп болды, бірақ олар ерекше тапты құраған жоқ. Байлық орасан пайда әкелді және қоғамдағы беделді анықтады.

Батырлар. Қазақтардың көшпелі қоғамында *батырлар* ерекше рөл атқарды. Оларды кәсіпқой әскери адамдар деп атауға болады. Олардың қоғамдағы салмағы әскери өмірдегі орнымен (билермен бірге тікелей рудың әскери бөлімдерін басқарды), сондай-ақ ханға немесе сұлтанға жақындығымен анықталды. Батырлардың беделі мен билігі тек олардың жеке қасиеттеріне – шайқастағы ерлігіне, күшіне, ептілігіне, шыныққандығына байланысты болды. Жекетұлғалық қасиеттері бар адамдар ретінде батырлар руларды басқаруға жиі араласты. Батырлардың даңқы көбінесе далалық әнші-ақындарға байланысты болды. Ақындар өз руы мен тайпасынан шыққан батырлардың жауынгерлік ерліктерін мадақтай отырып, ел ішіндегі олардың беделін көтеріп отырды.

Ақсақалдар. Қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымындағы белгілі бір орын *ақсақалдарға* тиісті болды. Ақсақалдар өз жасы мен бұрынғы сіңірген еңбектеріне қарай құрметке ие болды. Олар жауласушы тараптар арасында бейбіт келісімдер жасау кезінде елшілер және бітімгерлер

Райымбек батыр ескерткіші.
Алматы қаласы

Ақсақалдар кеңесі. ҚР Мемлекеттік Орталық музей қорынан

релін атқарды. Халық жиналыстарында ақсақалдар ханның немесе сұлтанның сол жағындағы құрметті орынды иеленді.

Қара халық. Қазақтардың ру-тайпалық (жүздік) жүйесі қатардағы көшпелі адамдарды біріктірді. Олардың әрқайсысы құқықтары бар ерікті адам болды. Ол мұраға қалдыруға, куәгер болуға, жиындарға қатысуға және т.б. құқықтарды иеленді. Қарапайым адамды айыпсыз өлтіруге болмайтын еді. Алайда жекетұлға бостандығын қорғау ру мүшелерінің ынтымақтастығымен ғана қамтамасыз етілді; өлтірілген адамның туыстарында кек алу, ал тоналғанның барымта жасау (кінәлінің малын бірлесіп айдап әкету) құқығы болды. Ру әрбір мүшесінің құқықтарын қорғайтын негізгі бірлестік саналды. Сондықтан руынан қол үзген адам мүлдем қорғансыз қалып, құқықтарынан айырылған адамға айналды.

Әрбір қарапайым адам жауынгер, олар кез келген сәтте жиналып, жауға тойтарыс беруге дайын болуы тиіс. Әрбір қазақтың әскери міндеті болды, оны барлық жарамды ер адамдар атқарды.

Еріксіз адамдар. Сол уақыттағы қазақ қоғамында еріксіз адамдар *құл* мен *күң* деп аталды. Олар толықтай құқықсыз, куәгер ретінде сөйлей алмады. Құлдар мемлекеттік міндеткерліктер атқарған жоқ. Құлдарға қатысты істер билер сотының қарауына жатпады (құл келтірген шығындар үшін зардап шеккен тарапқа айыпты құлдың қожайыны төлеуі тиіс болды).

Қорытынды. XV–XVIII ғасырлардағы қазақ қоғамы иерархиялы ұйымдастырылған әлеуметтік құрылым болды. Оның басында *хан* тұрды. Жоғары сословиені Шыңғыс хан ұрпақтары *сұлтандар* мен мұсылман аристократиясы: *қожалар* құрады. Бір саты төмен Шыңғыс хан ұрпақтарына жатпайтын ру-тайпалық шонжарлар – *билер, батырлар, байлар, ақсақалдар* тұрды. Қоғамдық сатының төменгі деңгейін рулық қауымдарға біріккен қатардағы *көшпелілер* иеленді. *Құлдар* мен *күңдер* ерекше құқықсыз топты құрады.

Өз білімдеріңді тексеріңдер.

1. Қазақ хандығы дәуірінде қазақ қоғамы қандай екі негізгі топқа бөлінді?
2. Шыңғыс хан ұрпақтары – сұлтандардың құқықтары туралы әңгімелеңдер. Сұлтан құқығы оның мүліктік жағдайына байланысты болды ма?
3. Қазақ даласындағы сұлтандарды кейде неліктен көрші елдер тағына шақырды?
4. Кімдерді *мұсылман ақсүйектері* деп атайды?
5. Қазақ даласында сотты кім жүргізді? Әскерді кім басқарды? Бітім жасасу кезінде кім бітістіруші болды?

Кескіндік тапсырма.

Қазақ хандығы дәуіріндегі қазақ қоғамының әлеуметтік сатысының суретін сал.

Күрделі тапсырма.

Қазақ хандығы дәуіріндегі әлеуметтік саты бойынша жоғары көтерілу мүмкіндігі туралы не айта аласыңдар?